

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Збірник наукових праць

Випуск 18

Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського

Департамент культури і туризму, національностей та релігій
Чернігівської облдержадміністрації

Чернігівська обласна організація
Національної спілки краєзнавців України

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Збірник наукових праць
Випуск 18

Чернігів
2017

Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського

Департамент культури і туризму, національностей та релігій
Чернігівської облдержадміністрації

Чернігівська обласна організація
Національної спілки краєзнавців України

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Збірник наукових праць
Випуск 18

Чернігів
2017

БЕРЕЗОВА С., ФРАСИНЮК О.

Вироби ніжинського майстра Давида Золотаря в колекції Музею історичних коштовностей України – філії Національного музею історії України

Полкове місто Ніжин у XVII ст. за часів правління короля Польщі Сигізмунда III отримало Магдебурзьке право (26 березня 1625 р.), що сприяло його швидкому економічному зростанню як одного з найбільших ремісничих центрів Північного Лівобережжя.

Українські історики Пилип Васильович Клименко та Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко у своїх працях відмічали, що Ніжин (Ніжень, Ніжен) займав друге місце після Києва (перше належало Стародубові, через який «ішли торговельні шляхи на Московщину, Польщу, Литву, балтійські міста, на Данциг, Кенігсберг»¹) за розвитком місцевого самоврядування, а відтак за економічною і навіть політичною вагою². Тому закономірно, що у другій половині XVII ст. тут широкого розвитку набули ремісничі цехи, найпотужнішим і найзаможнішим з яких був ковальський³. До ковальського цеху входили, зокрема, й золотарі (злотники). Їхні вироби досягли такого рівня майстерності, що згодом Ніжин історики називали новим центром золотарства (крім вже визнаних Києва, Львова і Чернігова), що постав у XVII ст. Як зазначають дослідники, у цей період тут працювало 20 золотарів. Вони виготовляли як високохудожні речі для храмів, так і предмети широкого вжитку. Найбільшим попитом користувалися дукачі – жіночі прикраси, що здебільшого робилися за індивідуальним замовленням. У 1786 р. золотарі виділилися з ковальського цеху в самостійний⁴.

Давид Золотар – один із ніжинських майстрів. Український церковний історик, архієпископ Чернігівський і Ніжинський Філарет (Гумілевський) в «Историко-статистическом описании Черниговской епархии», подаючи опис старожитностей, що знаходилися у Воскресенській церкві містечка Носівки, згадує ім'я цього злотника: «Древности Воскресенского храма: чаша сер. (2 ф.), с надписью «сію чашу осоружила братия стареческая, Хорольский Юрко со всею братією; создася року 1723 за старанне о. Іоанна Томошевского, пресвітера воскресенского, наместника; Давид Золотар робив сію чашу»⁵.

Ім'я Давида Золотаря знаходимо також у документах особового фонду українського вченого Данила Михайловича Щербаківського, що зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України⁶. Науковець займався збиранням та вивченням предметів церковного ужиткового мистецтва українського народу. Він уперше склав списки золотарів Києва, Львова, Ніжина, Стародуба, Вінниці, Чернігова, Глухова, Ромен та ін. На жаль, ці документи в силу різних обставин не були у повному обсязі використані науковцем, але послуговували цінним матеріалом для вивчення і розробки питання його послідовниками.

Серед них – учениця Данила Михайловича – дослідниця, мистецтвознавець та етнограф Євгенія Георгіївна Спаська, одним із головних об'єктів досліджень якої була Ніжинщина, її «мала батьківщина». Ім'я ніжинського майстра Давида Золотаря Є.Г. Спаська згадує у своїй розвідці «До історії ніжинського золотарства», виголошеній у 1926 р. на одному із семінарів Д.М. Щербаківського. Але, на жаль, це лише цитата з «Историко-статистического описания Черниговской епархии»⁷.

Марк Захарович Петренко у монографії «Українське золотарство XVI–XVIII ст.» також згадує ніжинського золотаря: «Давид Золотар – ніжинський майстер, у 1723 р. виготовив срібний потир (КДІМ, № 5710) для Воскресенського храму в Ніжині. На потирі є написи: «Давид Золотарь робив сію чашу року 1723 месяца наеврия дня 1 за старанием пречесного отца Іоа-

на Томашевського пресвитра святого Воскресенського намесника. Сію чашу сорюжила братия стареческая Хороскин Юрко со всею братиею». У 1760 р. майстер був ктитором цієї церкви і безкоштовно зробив срібну оправу на Євангеліє, про що свідчить напис: «Сооружися сие святое евангеліє року 1760 місяць март дня 21 до храму святого Воскресения старанием отца Иоана Малютка и арахъвиянь Сидоръ Макаровичъ даль рублей 10. Сие евангеліє робив ктитаръ Давид Золотаръ бесденежно за которе евангеліє надлежало рюблей 19.50»⁸.

На зберіганні у філії Національного музею історії України – Музеї історичних коштовностей України (далі – Філія НМІУ – МКУ) нині перебувають частини згаданих вище речей, а саме: піддон від потира (Інв. № ДМ-5710) та нижня дошка від окладу Євангелія (Інв. № ДМ-6663) (кольор. вкл. 8).

Піддон вироблений зі срібла з використанням технік лиття, кування, карбування. Висота – 100 мм; діаметр – 173 мм. Клейма відсутні. Піддон – круглий, з шийкою у формі зрізаного конуса, оздобленою позолоченим візерунком у формі шести опущених донизу лопатей із загостреними кінцями. Поверхня піддона оздоблена позолоченим, виконаним на срібному тлі, карбованим візерунком у вигляді витких пагонів аканта з листям, плавно поєднаним з трьома в'язками плодів та квітів (різні за складом), між якими в оточенні вінків з акантового листя – три горельєфних голівки крилатих янголів. Край піддона вузький з гладенькою поверхнею. На його зворотному боці по краю вирізьблено напис: «ДАВИДЪ ЗОЛОТАРЪ РОБИВ СИЮ ЧАШУ РОКУ (1723) МЦА НОЕВРИЯ ДНЯ 1 СТАРАНИЕМ ПРЕСЧЕСНАГО ОТЦА ІОАННА ТОМАШЕВСКАГО ПРЕСВИТОРА СТО ВОСКРЕСЕНСКОГИ НАМЪСНИКА І СИЮ ЧАША СОРЮЖИЛА БРАТИЯ СТАРЕЧЕСКАЯ ХОРОСАКИИ ЮРКО СО СЕЮ БРАТИЕЮ И:». З лицевого боку по краю такий напис: «ДАВДЪ ЗОЛОТА РОБИВ СИЮ ЧАШУ РОКУ 1723 МЦЯ НОЕВРИЯ ДНЯ 1». Потир був виготовлений коштом Братства старців шпитальних*. Інколи таке жебрацьке братство називали «старечий цех», звідси і «братия стареческая» в написі на піддоні.

Нижня дошка окладу Євангелія виготовлена зі срібла з використанням технік карбування, золочення та гравірування. Розмір дошки – 390×252 мм. Дошка є суцільною срібною пластиною, оздобленою з краю частково позолоченим візерунком з виткого безперервного пагона аканта з листям. На окладі представлено карбований сюжет «Дерево Єсееве».

«Дерево Єсееве» – іконографічний сюжет, що є алегоричним зображенням родоводу Ісуса Христа з боку Пресвятої Богородиці. Згідно зі старозавітним пророцтвом, Христос мав народитися в Юдеї в царському роді Давида, сина Єсеева (Книга Ісаї, глава XI, вірші 1–5). Композиція демонструє послідовність Старого та Нового Заповіту, спираючись на наведений в Євангелії від Матвія родовід Ісуса Христа. Єсей, батько Давида, лежить на землі і спить. З-за його спини виростає виноградна лоза, яка розгалужується, утворюючи завитки з листям, гронами та квітами, в завершенні яких, ніби виростаючи з чотирипелюсткової квітки, зображені вісім іудейських царів у зубчастих коронах та зі скіпетрами в руках. Представлені вони погрудно, з не позолоченими обличчями і руками. Над ними вгорі серед хмаринок, що клубочаться, зображена Богородиця «Знамення». У кутах дошки – кола – місця для «жуків», на яких мало спиратися Євангеліє. Посередині трьох із них – цвяхи з округлими голівками, за допомогою яких дошка прикріплена до основи. Знизу вирізьблено напис, з якого відходять позолочені в'язки плодів із листям. Зображення саме цього сюжету на нижніх дошках окладів Євангелій, що зберігаються у МКУ, свідчить про його популярність серед витворів такої групи предметів культу.

На нижній дошці – напис: «СООРУЖИСЯ СІЄ СВЯТОЄ ЄВГЛІЕ РОКУ 1760 ГОДУ МЕСЯЦЪ МАРТЪ ДНЯ ДО ХРАМУ СВЯТОГО ВОСКРЕСЕНІЯ СТАРАНИЕМЪ ОТЦА

* Шпиталь – благодійна, зазвичай лікувальна установа, притулок для інвалідів, убогих, непрацевдатних, старих людей.

ИОАНА МАЛЮТИЯ ИАРАХЪВИЯ НЪ СИДОР МАКАРОВИЧЪ ДАЛЪ РЮБЛЕЙ ДО СІЄ ЄВГІІЕ РОБИВЪ КТИТОРЪ ДАВИДЪ СОЛТАРЪ БЕЗДЕНЄЖНО ЗА КОТОРОЄ ЄВГІІЕ НАЛІЖАЛО РЮБЛЄ 19 30».

М.С. Петренко у монографії «Українське золотарство XVI–XVIII ст.» зазначає, що потир та оклад Євангелія, виготовлені Давидом Золотарем, знаходились у *Воскресенському храмі міста Ніжин*⁹ (виділено нами – С. Б., О. Ф.), але ця інформація не є достовірною. Підтвердженням того, що думка М.С. Петренка хибна, є опис старожитностей *Воскресенського храму містечка Носівки* (виділено нами – С. Б., О. Ф.) Філарета (Гумілевського), в якому він згадує чашу, виготовлену Давидом Золотарем¹⁰.

Про Воскресенську церкву містечка Носівки маємо декілька відомостей. Так, відомий український вчений-мистецтвознавець Стефан Андрійович Таранушенко у праці «Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України» подає опис дерев'яної церкви містечка Носівки Ніжинського повіту Чернігівського намісництва, де зазначено, що вона збудована 1796 р.¹¹

Цікавий факт про Воскресенську церкву містечка Носівки є у виданні Імператорської Археологічної комісії «Известия археологической комиссии» за 1910 р., де йдеться про клопотання церковноприходського попечительства Успенської церкви щодо дозволу розібрати «старый деревянный храмъ, въ виду его ветхости» або перенести в інше місце, оскільки поблизу вже побудовано новий кам'яний храм. Разом із тим, було відмічено, що «церковь имѣетъ деликатныя и стройныя пропорціи; во всяком случаѣ, старое зданіе лучше новаго»¹².

У документах фонду Чернігівської духовної консисторії, що зберігається у Державному архіві Чернігівської області, є такі відомості: «Все церкви, построенные в XV–XVI веках в селах Нежинского уезда были деревянные [...]. В м. Носовка сооружены каменные церкви: Троицкая – в 1765 г., Николаевская – в 1834 г. и Воскресенская – в 1891 г.; деревянные: Успенская – в 1796 г. и Преображенская – в 1877 г. Во второй половине 20-х годов некоторые культовые здания переоборудованы в учреждения культуры, отданы под склады, часть разрушена. Большинство церковных общин ликвидировано в 1928–1931 гг.»¹³. На превеликий жаль, сьогодні у центрі Носівки Чернігівської області вже немає не лише дерев'яної, а й мурованої Воскресенської церкви.

У процесі вивчення зібрання потирів українських золотарів із фондової колекції музею співробітниками було виявлено потир (Інв. № ДМ-405), який датується кінцем XVII – початком XVIII ст. Потир, виготовлений на території Украї-

*Воскресенський храм, м. Носівка, 1910 р.
Світлина з кн.: Таранушенко С.А.
Дерев'яна монументальна архітектура
Лівобережної України. С. 669.*

ни. Він вироблений у техніці кування, карбування з використанням позолоти. Висота – 286 мм; діаметр чаші – 134 мм; діаметр піддону – 163 мм. Клейма відсутні.

Як уже було зазначено, у Філії НМІУ – МКУ зберігаються два витвори ніжинського майстра Давида Золотаря – піддон від потири (ДМ-5710) 1723 р. та нижня дошка окладу Євангелія (ДМ-6663) 1760 р. На обох предметах є написи, які й свідчать про те, що їх виготовив саме Давид Золотар.

Вивчаючи потири українських майстрів, ми звернули увагу на те, що потир під інвентарним номером ДМ-405, а саме його піддон, дуже схожий на піддон від потири (ДМ-5710). Як і останній, він оздоблений виконаними досить високим рельєфом карбованими в'язками плодів, підвішених на витких пагінцях з листям аканта. Цей візерунок чергується з трьома позолоченими горельєфними голівками янголів з піднятими догори позолоченими крилами, розміщеними в картуші, складеному з двох видовжених з'єднаних вгорі пагонів аканта з листям. Схожі і шийки піддона – обидві у формі зрізаного конуса та однаково оздоблені фестонами, тільки верхня частина цієї деталі піддона (ДМ-5710) ще й позолочена.

Потир під інв. № ДМ-405 (*кольор. вкл. 8*) зберігся повністю. Орнаментация досить масивної чаші подібна до тієї, яка є на піддоні, а саме: вінця чаші загнуті донизу, під ними – досить широкий пасок позолоченої поверхні, на якій з одного боку вирізьблено Голгофський хрест у супроводі напису «ІНЦІ ІС ХС НІКА». На чашу надіто ажурну сорочку, також оздоблену візерунком у формі в'язок плодів, підвішених на витких пагінцях аканта з листям. Між трьома сегментами, утвореними цим узором, розташовані медальйони у вигляді видовженого овала в позолоченій рамці з пагонів аканта з листям, на яких на срібному тлі виконані позолочені карбовані зображення: «Розп'яття», «Богоматір», «Іоанн Богослов» із відповідними написами. Зображення оточені ще й рифленими обідками. До речі, німби навколо голівок крилатих янголів теж мають вигляд рифлених обідків. Стоян потири, складений з вертикальних половинок, декорований двома горельєфними голівками янголів з «сердечком» під ними та рослинними завитками.

Разом із тим, піддони мають і відмінності. На піддоні від потири (ДМ-5710) увесь візерунок позолочений, а на піддоні потири (ДМ-405) позолочені тільки крилаті голівки янголів. В'язки плодів на піддоні (ДМ-5710) плавно спускаються донизу, а на піддоні потири ДМ-405 вони ніби звернені догори. Проте відчувається рука одного майстра, який, звісно, не намагався виготовити абсолютно ідентичні предмети. Цікаво, що на звороті піддона потири ДМ-405 чорнилом написано: «9 Нежин». Вірогідно, він походить з одного із ніжинських храмів. Зрозуміло, що цей напис не є основною підставою вважати потир ДМ-405 також витвором ніжинського майстра Давида Золотаря. Однак, на таку думку наводять майже ідентичні орнаментальні мотиви на обох витворах, техніки їх виконання (карбування досить високим рельєфом), форма піддонів – півсферичні з вузьким відігнутих краєм та шийкою, оздобленою фестонами.

Один із авторів цього дослідження (С.А. Березова) після детального вивчення та аналізу витвору припускає, що в колекції є ще одна робота Давида Золотаря, яка також збереглася повністю і уможливує повніше відчути цілісність задуму майстра. На жаль, на потирі немає ані дарчих написів, ані клейм, що характерно для більшості предметів українського золотарства, які зберігаються у фондовій колекції. Це – потир (Інв. № ДМ-2747), що датується 1757 р., виготовлений на території України (*кольор. вкл. 8*). Він вироблений зі срібла із застосуванням технік кування, карбування, гравіювання та позолоти. Висота – 280 мм; діаметр чаші – 125 мм; діаметр піддону – 168 мм. Клейма відсутні.

Потир срібний, позолочений. Чаша – глибока, позолочена всередині та на вінцях, під якими вирізьблено Голгофський хрест за написами «ІНЦІ ІС ХС НІКА». На чаші – ажурна карбована сорочка, декорована візерунком, в основі якого шестипелюсткова квітка, оточена вигнутими стеблинами з листям (окремі деталі узору позолочені). Сегменти цього візерунка чергуються із трьома овальними, оточеними лавровими вінками, позолоченими медальйонами. На них представлені виконані досить високим карбованим рельєфом такі сюжети: «Розп'яття», «Богороди-

ця», «Святий Іоанн Богослов» (Триморфне «Розп'яття»). Стоян – вазоподібний, з двома симетрично розміщеними горельєфними голівками ангелів із серцеподібною фігурою під кожною. Між голівками – карбований візерунок із пагонів, завершених завитками. На піддоні, круглому, з вузьким відігнутим краєм, на тлі срібної поверхні карбований бароковий візерунок: від вигнутих листочків, з'єднаних стрічками, плавно спускаються донизу (теж підвішені на стрічках) в'язки соковитих плодів, зображення яких чергується з трьома крилатими голівками ангелів. На звороті піддона напис: «1757 года».

Подібність використаних технік, манери виконання та ідентичність зображень потирів ДМ-405 та ДМ-2747 уможливають висунення гіпотези, що в Ніжині існувала школа майстра Давида Золотаря.

Нами були проведені попередні дослідження у Державному архіві Чернігівської області щодо особистості Давида Золотаря, його служби ктитором Воскресенської церкви м. Носівки, належності до ремісничого цеху, а також виготовлених ним речей. Але, на жаль, поки що вони результатів не дали, тому пошуки триватимуть далі.

1. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Т. 1: До середини XVII століття. 2 вид. – К., 1992. – С. 460.
2. Клименко П.В. До історії міста Ніжня //Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн. XV. – С. 216.
3. Крапивний Р. Розвиток ремісничих спеціальностей на території Ніжинського полку у середині XVII–XVIII ст. //Український історичний збірник. – 2013. – Вип. 16. – С. 63.
4. Там само. – С. 64.
5. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 7: Стародубский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский уезды. – Чернигов: Губернская типография, 1873. – С. 412.
6. Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. 9 («Архів Д.М. Щербаківського»).
7. Дорохіна Т., Луговик Т. Ніжинські етнографічні замітки в щоденнику Є.Ю. Спаської //Ніжинська старовина. – 2015. – Вип. 19 (22). – С. 15.
8. Петренко М.З. Українське золотарство XVI–XVIII ст.: монографія. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 157.
9. Там само.
10. Историко-статистическое описание Черниговской епархии... – С. 412.
11. Таранушенко С.А. Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України. – Харків: Видавець Савчук О.О., 2014. – С. 668–669.
12. Известия Императорской археологической комиссии. СПб., 1911. Вып. 39. № 7. С. 48. URL: <https://vivaldi.nlr.ru/pm000070271/view#page=53> (дата звернення: 20.11.2016).
13. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 679 (Фонд Чернігівської духовної консисторії). – Оп. 18. – Спр. 2.

8. Вироби... Давида Золотаря

Нижня дошка окладу Євангелія

Піддон від потира
ДМ-5710

Потир ДМ-2747

Потир ДМ-405

